

Друзі і вороги Тараса Шевченка

Лариса Брюховецька

«Тарас. Повернення»

Автор сценарію та режисер Олександр Денисенко

Оператор Олександр Кришталович

Композитор Мирослав Скорик

У ролях: Борис Орлов – Тарас Шевченко, Роман Луцький –

Мацей Мостовський, Юрій Шульган – Іраклій Усков, Ганна

Топчій – Агата Ускова, Акнієт Оринтай – Катя, Олег Волощенко –

фон Ферт, Олександр Пожарський – Косарев

ПЦ ІнсайтМедіа, Одеська кіностудія, Tanaris Production (Казах-

стан). 2017. Прокат – 24.09.2020

Акнієт Оринтай у фільмі «Тарас. Повернення».

Режисер Олександр Денисенко. 2017.

«Не він плаче за Україною – вона сама плаче його голосом».

(Ляйпцизьке видання

«Новые стихотворения Пушкина и Шевченки»).

Поштовхом для появи фільму стало 200-річчя Тараса Шевченка, а також заявка Романа Балаяна з кінця 1970-х за «Журналом» Шевченка, на яку він тоді згоди не дістав, і подарував цей задум Олександрові Денисенку. Разом з тим фільм «Тарас. Повернення» став екранізацією однойменного роману Денисенка про останні місяці заслання Тараса Шевченка в царській армії.

«Тарас. Повернення» – подія загальнокультурна: нечасто нас тішать ігровими фільмами про українських геніїв.

Робота над стрічкою була затяжною, влітку 2016-го відбулися зйомки на півострові Мангістау (Казахстан) у пустелі біля міста Форт-Шевченко (члени знімальної групи переконалися, яким випробуванням є цей клімат, коли вдень було +50). У грудні знімали в павільйоні Одеської кіностудії і наприкінці 2017 року фільм завершили. 2019-го

особлива історія. Олексій Кужельний – і це знає кожен театрал – демонструє зворушливу відданість зіркам свого «Сузір'я» (з Ларисою Кадировою він здійснив чотири мовновистави!). За своїх акторів Кужельний стоїть горою і сприяє їхньому успіху самозречено. Ось і цього разу він винахідливо мережить виставу психологічними нюансами, оздоблює п'янкою темою Мішеля Леграна, пустотливо і з шармом грається вуалеткою, що дає змогу Кадировій легко вести дві ролі відразу. Акторці ще би поєднати бенефісний стиль виконання з самообмеженням, концентрацією на суті – було б те, що треба. Бо завжди прикро, коли митець зупиняється за крок від ідеалу.

Гадаєте, Олексій Кужельний цієї загрози не бачив? Та ж він її застеріг, коли визначив жанр спектаклю – *ініціація*. Тобто *посвята*. І здійснюється вона, як це полюбляє наш постановник, на межі життя і мистецтва, де на нас і чатує головна *подія* історії, яку публіці підготував режисер, передбачаючи вразливість образу мадам. Адже, по суті, *введення в театр* на очах глядачів переживає виконавець ролі юного Шмітта Олександр Бондар. Бо можливість, що її подарував студентіві консерваторії Кужельний, – це подія його життя, якої він ніколи не забуде. Це зрозуміло вже з того, як спрагло він грає, як почувачється на сцені: мов Аліса в країні див, де актору підвладні й час, і простір. Олександр справді є неофітом театру, що пізнає його мову і засоби в партнерстві з майстром – Ларисою Кадировою. (До слова, вона викладає сценічну мову на курсі, де вчиться Олександр, – тобто вона по життю є його умовною пані Пилінською, і цю подвійну експозицію життя й театру теж створив Олексій Кужельний. Глядач може цього не знати, та режисер розрахував усе правильно: подібне подвоєння колізії відчутно збагачує сценічну даність, додаючи їй бентежності й нового виміру – тема Учня стала співмірною темі Вчителя.)

Що ж у підсумку? А стається те, на що й сподівався постановник. На глядацьку «станцію призначення» всі режисерські смислові й образні «потяги» приходять паралельними курсами одночасно і в злагоді. Сентенції мадам Пилінської про музичних геніїв, а ще – про Каллас і Паваротті, хвилювання актора-аматора в присутності свого педагога і публіки, музика вищого ґатунку і взаємини виховання і вчителя – все зливається в єдиний акт пізнання – світу, гармонії, людських вдач, зрештою, нас як чинників буття, де людям насправді належить так неосяжно багато. І ті, кому вистава відкриває канал до чуттєвого проживання побаченого, театру вдячні. Адже співтворчість – радість, той чистий стан, коли ти, мов дитина, можеш казати: хочу цього, і побільше. (Як це, мабуть, говорить на кожній виставі Олександр Бондар). Бо в чому сенс мистецтва? У великодній радості, що нагадує нам про святе.

...Свого часу пісні Булата Окуджави вважали «фольклором інтелігенції». Театр Олексія Кужельного – *вища школа* виховання її почуттів, як би дражливо це не звучало для шановної інтелігенції, що в тяглич клопотах своєї місії незрідка забуває про власну душу. Душа ж без догляду скніє. А повертати Отцю Небесному душу гіршою, ніж отримав, я не радив би.

він обійшов скромні українські кінофестивалі в Кам'янці-Подільському, Трускавці, Рівному й 2 квітня 2020-го нарешті мав вийти в прокат, але через пандемію вийшов 24 вересня. Можна тільки поспівчувати постановникам, які так довго чекають, аби їхнє «дитя» прийшло до людей.

Позитивним моментом стала успішна співпраця з казахами. У фільмі знялося кілька казахських акторів. Знімали, як мовилось, недалеко від Новопетрівського укріплення, де перебував у неволі Тарас Григорович. Середовище дії, талановито зняте Олександром Кришталовичем, стало окрасою.

Життя Шевченка дослідники вивчили досконало, й кожна більш-менш освічена людина його знає – десятирічне заслання в каспійську пустелю стало наслідком його антицарських та антиімперських інвектив. Опинитися в солдатах та ще відірваним від цивілізації – занадто велика кара для митця Божою милістю.

12 червня 1957 року Тарас Шевченко отримав листа від Лазаревського, де той повідомляв про помилування. Але його не звільняють, аж поки не прийде на місце його служби офіційний папір. Тож в останні місяці перебування в Казахстані поет вів щоденникові записи, щоб прискорити рух часу, який плинув поволі, особливо – з ретроспективи попередніх 10 років заслання. Не припинив вести «Щоденник» і після звільнення – упродовж року, і там є чимало фактів з життя, враження від прочитаного, від зустрічей з людьми, снів. Тарас Григорович писав його «Для милых искренних друзей, / Для памяти минувших дней». Під прагненням розвіяти нудьгу ховалась мета – заспокоїти спрагу писати, передати тугу за батьківщиною.

Режисер, ніби всупереч «Щоденнику», наповнює час фільму подіями, аби заінтригувати глядача, вдавшись до такого жанру, як детектив. Він доповнює Кобзареве життя на засланні власною фантазією. За його словами, «кіноісторія про Шевченка – абсолютна художня вигадка, але така, що базується на історичних фактах і творчій спадщині українського класика». Від початку подаються епізоди зі страшними порядками, що панували в цьому забутому Богом укріпленні, де змушені проживати і негідники, й цілком порядні люди. Такі порядки – загальновідомі, зокрема тим, хто дивився фільм Ігоря Савченка «Тарас Шевченко». Отож, головну опозицію кінотвору становлять два світи: з одного боку – порядні офіцери, до яких належить Іраклій Усков з родиною. А з іншого – жорстоке офіцерство, що нудить і вбачає розвагу в знущанні над підлеглими. Це про них у «Щоденнику» є запис: «Проклятие вам, корпусные и прочие командиры, мои мучители безнаказанные! Гнусно! Бесчеловечно! Отвратительно гнусно!». Тих, хто не витримував і намагався втекти, чекала люта кара.

Автор загострює сюжет, ввівши вигаданого персонажа – інспектора фон Ферта з Петербурга, який прибуває в далеке укріплення, щоб підступним чином знищити Шевченка. Є у фільмі й казахські воїни, які уособлюють непокірне місцеве населення, вони стріляють по росіянам з лука, а казашка Катя, яку знаємо за Шевченковим рисунком, у фільмі – шаманка, вона кохає його, рятує від загибелі, коли він опинився в їхньому аулі саме тоді, коли на аул напали озброєні росіяни.

А ким же у цьому густонаселеному фільмі є центральний персонаж фільму? Режисер хотів відійти від образу задумливого поета, дати Тараса живого й заодно образ Шевченка-страдника. Мабуть, саме тому у фільмі Тарас ганяє по горах. І тут виникає питання (такі питання виникатимуть ще і ще): як бути з тим фактом, що солдатчина підірвала здоров'я Тараса? Чи міг він бігати по крейдяних горах, падати з них, видряпуватись вгору? Ці падіння стали таким собі знаком, що претендує на метафору його стражденної долі.

Довіра до актора багато що визначає у фільмі про реальну особу. Це був ризик – взяти на таку роль невідомого актора. Та Борис Орлов виправдав сподівання режисера, цьому акторові віриш. Зокрема, душа поета розкривається у сцені з Агатою Усковою, яка вдалася акторові. А спілкування Тараса з її дитям (Наталею) належить до найкращих моментів стрічки. Саме ці аспекти дають поживу для думок, зокрема про гуманність Ускових. Агата Ускова згадувала: «Розмови про його сердечні почуття у нас ніколи не було <...> Шевченко часто гуляв зі мною; я була рада такому співбесідникові <...> розмови з ним завжди були далекі від місцевих пліток і давали мені велике задоволення»¹.

Разом з тим виникає протест проти насильства режисера над реальними історичними фактами. Та найприкріше те, що головний герой вийшов пасивним об'єктом, людиною, якій не дано проявитися як особистості, як інтелектуалу. Ним переймаються інші.

За нього переживає Агафія Ускова, дружина коменданта Іраклія Ускова. Тарас Григорович, який, судячи з прив'язаності до нього Наталочки, був частим гостем Ускових, тепер рідко в них буває (як свідчить його «Щоденник», перед звільненням він жив у їхньому саду). За нього комендант Усков б'ється на шаблях з хижим майором Косаревим і домагається, аби той відпустив Шевченка. Не зрозуміло, чому Тарас потрапляє в карцер і з неймовірним зусиллям видряпується до вікна. Це проігноровано драматургічною мотивацією. Так само відсутня мотивація його появи серед офіцерів на балу в Ускова, що наелектризує атмосферу, викличе істеріку однієї з дам, яка хоче застрелити Шевченка. Сцена завершується сміливим вчинком Каті, яка вдарить кинджалом загадково-мовчазного інспектора й утече, потягнувши за собою Тараса. Після чого про інспектора забудуть, а Тарас, попри зовнішню рухливість, далі залишається пасивним об'єктом.

У колі поетового спілкування на засланні був і Броніслав Залеський, якого 1848 року було конфірмовано в солдати Оренбурзького окремого корпусу. 1849 він потоваришував з Шевченком, допомагаючи опрацьовувати матеріали Аральської описової експедиції, згодом дістав звання унтер-офіцера. Оскільки Залеський звільнився роком раніше, то у фільмі є Мацей Мостовський, але його спілкування з Тарасом також бракує драматургічної вмотивованості. У фільмі акцентована «свинцева мерзота» середовища, в

¹ Зленко Г. Ускова Агата Омелянівна // Шевченківська енциклопедія в 6 томах. – Т. 6. – К. : Ін-т літератури ім. Т. Шевченка НАНУ, 2015. – С. 447.

якому випало жити українському генію, жах і потворність військової машини. Олександр Денисенко розгортає епізод кари денщика, котрий, не витримавши знущань свого вічно п'яного командира, втік і якого піймали. Подію подано масштабно, показано підготовку, навіть з батюшкою, зі строєм солдат, з барабанщиками, глядачами-цивільними, серед яких є навіть дитина. Натуралістичне зображення «цивілізаційної» дикості російського царату та війська з його офіцерами-самодурами стає чи не основним у фільмі. Гострити сокиру, аби повалити самодержавство, поет закликав не випадково.

Та постановник розрізняє середовище військових і в сцені покарання: комендант Усков командує стати всіх на коліна і разом гучно виголосити молитву за російський народ (у сцені мова російська з українським озвученням). Він же домагається в майора замість шести тисяч ударів залишити жертві тисячу, хоча людина не може й тисячі витримати. Розпорядником кари виступає майор Косарев, він також виконує таємну вказівку посланця з Петербурга, аби вже помилуваного Шевченка не випустити живим.

Чи правомірно розгортати власні фантазії на теми Шевченкового заслання, переінакшувати історичні факти – питання риторичне, бо фільм не документальний, тому допускає фікцію. Інше питання, наскільки це доцільно? Згадаємо ще раз бал в помешканні Ускових. Цей епізод перегукується з однією з ключових сцен фільму Ігоря Савченка. Перепрошую за дещо завелику цитату з фільму «Тарас Шевченко» (1951), але вона важлива саме як вияв дієвості головного героя, котрий в нелюдських умовах проявив людську гідність, інтелектуальну й духовну вищість над офіцерами, котрі хотіли його принизити. Ось як це у сценарії Савченка:

«Потапов сказав:

– А що, панове офіцери, чи не покликати нам сюди Шевченка? Напоїмо його, нехай нас розважає. <...>

Шевченко ввійшов у квартиру Косарева, зняв безкозирку, мовчки вклонився.

Обрядін глузливо і байдуже зустрів його:

– А-а, художник Санкт-Петербурзької академії художеств. Дуже радий вас бачити! Прошу сідати... Без чинів, без церемоній, – вип'ємо, поговоримо! Уявіть собі, що ви не солдат, а офіцер або... краще просто штатський. Штатський рябчик!

Косарев з цікавістю дивився на Шевченка, підійшов до нього, присунув стілець:

– Сідай, Шевченко. Потапов, налейте йому горілки.

Потапов налив.

– Пий, художник! Ми, правда, прості армійські офіцери, а тобі до пари граfi і князі... Але ти сідай, як наш друг, як однокашник. Шевченко вдивлявся в офіцерів. Фальш легко вгадувалась... Особливо в Обрядіні, який кривлявся.

Шевченко помовчав, потім, щось вирішивши, сів на запропонований стілець і дуже просто і широко сказав:

– Ми часто забуваємо, панове офіцери, що людині властиво помилятися, тому життя і підносить нам сюрпризи – неприємні або приємні... як, наприклад, зараз...

Він говорив без тіні посмішки, холодно і суворо, дивлячись в очі офіцерам.

– Коли волею злої долі я прийшов в цей богоспасаємий форт, мені

здавалося, що в цьому зборищі відірваних від світу і цивілізації людей перебувають найгірші екземпляри розповсюдженого на Русі офіцерського стану. Мені здавалось, що в цій безнадійній тузі, страшній самотності цієї незамкненої тюрми не можуть жити хороші люди. Кожний, хто з власної волі живе тут, мені здавався боговідступником, бо якщо у людини є живе почуття, є очі, які бачать, руки, які відчують, якщо вона не скута ланцюгом, вона не ув'язнить себе в цю страшну тюрму... Мені здавалось, що ті, які живуть тут, втратили всяке уявлення про прекрасне, що їм однаково, що бачити, що відчувати, з ким розмовляти... Мені здавалось, що горілка, карти і ображення беззахисних людей, одягнутих у солдатську форму, – єдина радість їхнього життя... Пробачте мені, панове, такими людьми я вважав вас... Вважав! І я щасливий, що помилявся.

Він говорив без тіні посмішки, суворо дивлячись на притихлих офіцерів.

– Ви виявились не такими, і це ваше щастя, панове. Я був певний, що ви викликали мене для того, щоб від нудьги познущатися з мене, користуючись з мого становища конфірмованого солдата. Я радий, що помилився... Що ви не пропили почуття совісті і честі, не програли в карти гуманного ставлення до людей. Я готовий випити горілку, яку ви так широко, чесно і від душі пропонували мені. Я її вип'ю за ваших матерів, які в муках породили вас на світ і поклали на вас найсвітліші свої надії.

Він випив горілку, поставив склянку і встав.

Офіцери мовчали. Шевченко тихо сказав:

– Дозвольте мені піти, панове, щоб я не подумав, що я знову помилився.

Косарев, не дивлячись на нього, промовив:

– Ідіть!».

Ідея автора, що Шевченка прагнуть знищити, стає нав'язливою, тому впродовж фільму Тарас кілька разів втрачає свідомість (у будинку Ускових, в горах, де його доглядає казашка Катя).

Стосунки з Усковими і з казашкою Катєю – це стосунки Тараса з двома протилежними світами – світом аристократів і світом простого люду. Виходець з народу, що освоїв світову культуру, він не відрікся свого походження.

Богдан Рубчак в статті, присвяченій «Щоденнику» Шевченка, пише: «Попри постійні зусилля офіцерів, постоєве «невозмутимое хохлацкое упрямство» (19 черв. 1857) саботувало їх професійні амбіції на кожному кроці. Хоч упертість була обопільною й непохитною, супротивник врешті мусив здатися набагато сильнішому авторові Щоденника»². Так інтерпретує Рубчак поведінку Тараса Шевченка на засланні. А з приводу знаменитої цитати зі «Щоденника», коли поет згадує, як з брудного горища перелетів в Академію, до найкращого художника у світі. «В цьому спогаді, – пише Рубчак, – бачимо протиставлення покликання – і хліба насущного». «Але відразу під поверхнею ця бідна, гноблена культура стає покликанням, блискуча імперська ж – тільки хлібом насущним, «какоюто мелкою монетою». Саме таких рис бракує в образі Шевченка, адже фільм вийшов не так про нього, як про його друзів і його непримирених ворогів.

² Рубчак Богдан. Щоденник // Шевченківська енциклопедія. – Том 6. – К.: 2015. – С. 1027 – 1028.